

1987
18 יוני 88 (כ"ג תמוז)
מ.א.א. 21
מ.א.א. 21
כ"ג יוני

לתחילתו ולהמשכו

למספר מתוך התעמקות במקורי הלשון, באופן שיותר משניתן, למשל, לפרנס את הקדמת הפועל בביאורה של המחברת, ניתן לפרנסו בנאמנות למסורתה של הלשון ודרכה (וזכורה אימרתו השגורה: "ובינתיים למדנו קצת לשון קודש"), וודאי לא מקרה הוא, אם טעם האמנות וטיב הנאמנות עולים בקנה אחד, והוא אולי המפתח הנאות ביותר לבינת לשונו של המספר.

ז

ודומה, כי כל שנסתכם לה, למחברת מניתוחה, נתמצה בדיונה ב"הכנסת כלה" על דרך הקבלת נוסח ראשון ("מקלט", תר"פ) ונוסחה אחרון ("שוקן", תשי"ג), ותורה שלימה והיא ולימודה הנאה בו, שאם כי אין הסיפור הזה בן יחיד לשינויים, הוא בן יחיד לריבויים, וכאן חובה להעיר, כי אם המחברת לא נזקקה, בשאר סיפורים למהדורת ארבעת הכרכים (תרצ"א), וממילא כללה בפסיחתה גם את "הכנסת כלה", ניתן להסביר דרכה, שלא רצתה ולא יכלה להחריג את נושא חיבורה מעבר לגבולו ושיעורו, שהרי טיפול מפורט בהשוואת שתי המהדורות (תרצ"א-תשי"ג) היה מצרף למרכזה (תקופת גרמניה בינה לבין עצמה ובינה לבין שלפניה ולאחריה) מרכז אחר (תקופת ארץ-ישראל האחרונה בינה לבין שלפניה), והתאומים היו מפקיעים את החיבור מעבר לכל מידה נכונה. אבל הסתפקות בהדגמה בולטת (כגון פרקי "לסוגקה" וכדומה) הוא צורך העולה כורה. גם מנוסחות הקצה, הפוסחות על נוסחות הביניים, אנו למדים, לאור גיתוח מפורט ועשיר-דוגמאות, איך סיפור מעשה גדל, דרך צמיחה פנימית של פרקיו ודרך תוספת אגפיים (סיפורי מילואים) כדי סיפור שהוא בחזקת אפוס או קירובו. לאחר מסת-גיתוח זו מסתבר הקיצור היחסי של הדיון ב"בדמי ימיה" (המחברת ביררה את העיקר מתוך 450 החילופים שנצברו תחת ידה), וניתן לפרט כהנה וכהנה.

ח

ועתה, משחזרתי על עיקר דברי עדותי שהעליתים על הכתב לפני י"ג שנים, למקרא ספר הבכורה של המחברת, שלא נדפס, כאמור, אלא במספר טפסים מועט, אחזור, כהערת סיום, על הצעתי, קצתה משאלה וקצתה תביעה, שהמחברת תחזור על ספרה, ספר הבכורה, ותשלם אותו לפי מעמד ידיעתה ודעתה, שנתעשר במשך השנים, ותוציאו לאור. מכלל החיזוקים לצידוק הצעתי, מבליט אני את החיזוק שלה עצמה: הרי עניין ספר המשנה שלה, הוא הספר המונח עתה לפנינו, עזברו מצוי בספר הבכורה שלה – וכונתי לפרק הכלול בו, ושעניינו סקירת הביקורת שנמתחה עליו על המספר בספרות העברית בשנים 1908-1924, והיא סקירה הכובשת יריעה של שבעה עמודים בלבד.

דברים על ש"י עגנון

אך גם בהיות ספר המשנה במזל הרחבה ומיצוי, היקפו גדול גם במניין השנים הנידונות, גם בעניין המבקרים הנידונים, מן הדין כי תנהג חוקה אחת לגבי פרקי כל ספר הבכורה כולו.

[תשמ"ד]

מאמר ב: על הספק שבאמצע

אמר הכותב: במלאות עשר שנים לפטירתו של ש"י עגנון נתקיים, מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים, יום עיון, ונשמעו בו, בשלושה מושבים, שנמשכו למן הבוקר עד הלילה, שיעורים והרצאות, שנתלווה להם כעין משא-ומתן של שאלות ותשובות, ובכללם הרצאתי, שענינה כשמה: הספק שבאמצע – בין "הכנסת כלה", לבין "כיסוי הדם" – הרהורים תיאולוגיים. לביאורו של השם ניתן להעיר, כי תיבת-היחס ("בין – לבין") מורות על מה שנפל, אירע, התרחש, באמצעו של המרחק שבין הסיפור האחד והסיפור האחר, ואותו אמצע הוא הספק; ותיבת-התואר להרהורי על כך ("תיאולוגיים") באה להגדיר את אופיים, ללמדך שלא יסובו על האיך אלא על המה. ולו משום נאמנותי המאוחרת לאמונתי המוקדמת לכוכב, אשר ההל לי בימי נעוריי, הוא המבקר הפולני השנון, קארול איז'יקובסקי בספרו "המאבק על התוכן" (1929), אם כי יכולתי עתה בנוח להעזר בדבריו לאמור: "הצורה – מוציאים לה עתה מוניטין של ריקלאמה, כאילו התוכן היה כבר מרובה מדי. ואילו, אמנם, כן היה, והיה נגלה משורר מאותו שיעור וקומה כלפנים: איבסן, דוסטויבסקי, והיה כופה על העולם תוכן גדול כענין לענות בו, והיה מהפכו פמליה של מחקים חדשים, שוב לא היו מרבים כל כך בדיבור על צורה, והיו מתגלות תיאוריות חדשות. הצורה היא וגטאריות, זה תחליף בעת-רעב, זה שלטונם של בריות שאין להם מה שיאמרו, והרי הם מעלים תדיר את גירת-דיבורם המזועזע: לא 'מה' כי אם 'איך'".

עד כאן דבריו של איז'יקובסקי, שאפשר לדון בהם לגופם, ואפילו ליתנם עניין לש"י עגנון, שהמה והאיך שלו נחשבים כשניים שהם אחד, כמובן אם הנחה היא בידגו, כי כפה עלינו תוכן גדול שלא נכפה עלינו קודם. אבל העדפת המה, שאני מעדיפו עתה, יותר משהיא כרוכה בסברתו של איז'יקובסקי ושל הסוברים כמותו, בייחוד אלה בינינו, אשר מבלי שהכירו אותו ומבלי שידעו עליו, כמו נתן אלתרמן, התנבאו כמותו, היא קשורה

במסגרת דיוגנו עתה, המכוונת לבידור עולמו הרוחני של עגנון, שכמה שלא נבדוק בו אילך ואילך, לא תוכל בדיקתנו להתעלם משני הצירים המרכזיים, בין נקבע סדרם: האמונה וניגודה או חילופה; בין נקבע סדרם: הכפירה וניגודה או חילופה; ואין בידי למחות בידי מי שירצה בצמדי ניגוד אחרים, כגון: הביטחה והספק, האמון והפקפוק, אם יפה בעיניהם הוויתור על ניגודי-היסוד הגדולים, והם פונים לניגודים קטנים המשתלשלים מהם.

ב

וקודם שאומר עיקר-הרהורי, תרשוני בחסדכם להזכיר, כי לפי שאיני בה, במסכת עגנון, בעל-מתחיל, וזה כחמישים שנה – במדויק: חמישים חסר אחת – חרשתי והוספתי וחרשתי באותה שדה, מן הדין הוא, שפינקסי תהא מתבקרת וחזרת ומתבקרת בין על ידי עצמי ובין על ידי זולתי. ואמנם, פינקסי מתבקרת על ידי עצמי – כשנכנסתי ראשונה במערכה זו, היה לפניי כינוס-בכורה: ארבעת הכרכים הראשונים של כתבי עגנון, הוצאת שוקן, ובהם ספר, שכבש את מחצית היריעות של כל אותה מהדורה כולה, אלה שני סיפורים של "הכנסת כלה". ובמשך השנים נוספו, כגודע, סיפורים על גבי סיפורים, ונכללו בכרכים, שמגיינם עולה פי כמה על הרביעיה ההיא, וענייניהם מרובים ושונים ואף מפתיעים; וההערכה, שיצאה ראשונה מלפני המבקר וביקורתו ונקבעה כדרך שנקבעה תחילה, אינה ראשית להעמיד את עצמה צופה באיציטגנינות שלה את שעתיד היה לבוא, ורואה מראשית אחרית ולקבוע את חוקי התפתחותה, דרך השערה, מה גם דרך ודאות, שכן גם המבקר הוא כהיסטוריון, שהוא גביא-לאחור ודיו, אם הוא מצליח לצפות באיציטגנינות שלו את שהיה כפי שהיה, ולראות מאחרית ראשית. וכן פינקסי מתבקרת בידי זולתי – כבר לפני חמישים שנה ידעה ביקורת עגנון חבורה של מבקרים שמגיינה מגיין, והלא בינתיים גדל והסעיף מיספר מבקריו, על מנתחיהם ומסכמיהם ומגיינם ליגיון, אם לא לומר: צבא רב, ומהיותם כמערכת שלוש דורות, הערוכים, כפי שהם ערוכים, ולא בלבד זה-ליר-זה, אלא אף, ובעיקר, זה-לאחר-זה, הרי השוני של הגילים, הגישות, האסכולות, גותן, שהם ערוכים, או למיצער, עשויים או עלולים להיות ערוכים, זה-כנגד-זה. ודרכה של מערכה זאת וכזאת היא דרך בהתקפה וההגנה, ובהיכתב תולדת ביקורת עגנון, כדרך ששורטטה ועיר-שם ועיר-שם ונוסה בה גם היום, בהרצאתה של יהודית צוויק, תהא הפרשה פרושה, ביחוד כשתכלול לא בלבד את הדיבור-שבהתקפה אלא אף את השתיקה-שבהגנה.

ואם תשאלו לטעמה של השתיקה, אבחר ברשותכם לשמשכם בחינת בדידי הווה עובדא – כמותי, סופר שהירבה לכתוב על בני-אומנות, ובני-אומנותו

הירבו לכתוב עליו, נתעממה בי, לא במעט, הרגישות כלפי הטענות המכוונות, אם במגולה אם במכוסה, אלי או כנגדי. מה גם שמטבע-ברייתי אין דרכי להתרגש ביותר, ופעמים הרבה אני נוהג שתיקה-דלא-כהודאה-דמיא, ויש שמולי גורם, ומלאכתי נעשית בידי אהר. כך, למשל, אירעני זה מקרוב, בבוא רינה לי, ובספרה "המסע אל רגע ההסד" (1978), ובו גם עיונים ביצירתו של ש"י עגנון הבאים, כדבריה, להצילו מידי מי שעשהו טרגיקן וניהיליסטן, היא תולה את הקולר הזה גם בי, עבדכם, ביחוד בפרק מועט, ששמו מכריז עליו: "קרוב חוקר אצל עצמו – דב סדן", וכראיה לה שלושה בדלי ציטטה משלי. ועד שאני מהרהר, אם אענה או אחריש, בא משה פלאי (מטובי החוקרים שבנו, ביחוד של ראשית ההשכלה) ומוכיח בעליל ("הדואר" ט"ו טבת תש"ם), כי לא קראתני, שאילו קראתני, ונתחוויר לה, כי איפכא מסתברא. שמחתני, כי פטרני מתגובה, שהייתי אולי נרתם לה בעצמי, כי אף שוודאי לי, שאין שום איש ואשה, אפילו הם מהפכים באותה חררה שאני מהפך בה, חייבים לקרוא שורה אחת משלי, הרי ספק בעיני, אם ההיתר הזה הוא גם היתר לפסוק פסוקם על מה שכתבתי. ועוד זאת: מאז עמדי על דעתי נלחמתי בי עצמי ובזולתי על ההיתר לדרוש מתוך סופר וספר ועל האיסור לדרוש לתוכם, עד כמה שידעתי וידיעתי עמדו לי בכך. והנה סניגורי לא הסתפק במה שדחה את תלונתה של רינה לי עלי, מתוך שהצביע על יגיעתי רבת השנים להוכיח את דרכו של ש"י עגנון אל הכליות היהודית ולתוכה ובתוכה, ולהראות עוצם יכולתו לתפוס אותה, על מרבית שורשיה וגופיה, אלא ראה להרמיז על סירובי להכיר במרכזיותו של ספר המעשים וכדומה. ואמנם קביעת המרכזיות הזאת יותר משנראתה לי כורח התערכה של המבוקר, נראתה לי צורך ההזדהות של המבקר, באופן שתחנת-מעבר של הסופר הוחזקה כאם-דרכים. ואף זאת עשה סניגורי, שהזכיר ניסוי טירחתי אחרונה להעמיד, כגולת כותרתו של המספר, את שלושת ספריו האחרונים, ההיפר-פרסונליים ("עיר ומלוואה", "קורות בתינו" "ספר סופר וסיפור").

ג

ובבואי עתה להוסיף מה על אותה סניגוריה עלי, ארתיע את עצמי, ברשותכם, לתחילתי ממש – אל ראשון מאמריו על עגנון, בכור ללהקת מאמריו עליו, הכלולים גם בספריי המיוחדים עליו, גם בפזוריי שלא באו עדיין על כינוסם, ומעשה שהיה כך היה – שמעתי, כי עגנון כינס ארבעה כרכי סיפוריו, והתאויתי לקראם. אולם כמותי אז, אברך הולך-בטל-מדעת, לא היה בידי כדי קניינם, והיטיב עמדי ר' מיכל רבינוביץ, בעל "דרום", והשאלם לי, לאמור: אבל, למען השם, הם גתונים-נתונים לך לשבוע ימים בלבד, כי קשה עלי

פרידתם. קראתים, איפוא, כבנשימה אחת ובגודל התפעמות, והסמכתי לה לקריאה כתיבה, ושלחתי את דבריי, שקראתים: עם ארבעת הכרכים, לב. כצנלסון, ושמה בהם ועשאם פתיחה למוספו, שהכפילו לשם כך, ושינה שם מאמרי וקראו: לחקר עגנון, ואילו השם שבררתי אני, עשה כותרת כוללת. כדרכי במסה שאינני מטיל בה כל שינוי, בשובי לפרסמה, נהגתי גם במסה זו, גם אם ממרחק הימים, וודאי לי, שאם אשוב לכתוב על ארבעת הכרכים, וביחוד על "הכנסת כלה", מה גם שהמספר נתן לה, כגודע, פנים אחרות, לא יהיו דבריי עתה כדבריי אז, אך הצד השווה בין אז ועתה, הוא שמירת מידת העניויות המחוייבת שבהערכת המספר והמסופר ככורחו של הנערך, ודחיית מידת היהירות האסורה שבהערכת המספר והמסופר כדרכו של המעריך. ודאי כי שמחתי לשמוע, מפי המרצים, ביום העיון הזה, שהם נסמכים על דבריי אלא שהייתי מעדיף, אילולא הסתייעו לגביי בלשון: אומר, כתב, ומחליפים אותו בלשון: אמר, כתב, שכן יפה זהירות.

אבל לפי שמן הזהירות היא, שלא להזהר יותר מדי, לא אעלים, כי לעגנין "הכנסת כלה" במהדורה קמאה, ואפילו במהדורה בתראה, לא נשתנה מרכז-ראייתי, ועיקרו בהבדלה שבין היוצר ויצירתו, כלומר: בין המספר לבין ר' יודל בטלן, שאפילו למדתי לימים, מתוך התבוננות, כי כמה וכמה ממידותיו ומתכונותיו, ככמה וכמה ממנהגיו ואף העוויותיו של המספר, משוקעים בו במסופר, הרי הוא יוצרה של הדמות והיא יצירתו, והיא דמות, שמגולמת בה התמימות המוחלטת של אדם מישראל, הבוטח עדיקצה באלוהיו ודבוק עד קצה בתורתו. אך אין הזיקה, ואפילו הקישור שכמותו, כצמידות שבין היוצר ליצירתו, בחינת מתוך שידעתי - הייתי, או בשינוי נוסח: מתוך שהייתי - ידעתי, שהרי, בתכליתו של דבר, אין הם שניים שהם אחד, ושני סימנים מכריעים לכך.

ד

סימן ראשון: המספר, אף שהקפיד ב"הכנסת כלה" על אישורה של המהימנות ההיסטורית, וחישב אפשרותה של הדמות במסיבות הימים, שהוא זרע זרעה לתוכן והצמיחה מתוכו, ודיקדק מבחינת התאריכים, באופן שהם ניתנים, בסיפור-המסגרת, לקביעה מדוייקת, הרי בבררו אותה שעה-לא-שעה, היא שעת-בינתיים, אמיתית או מדומה, בקורות-ישראל, בגלילות ההם, כשפורענות השבתאות המאוחרת, הפראאקיסטית, עברה ובטלה, ואך שיעור מדולדל (חצי דובדבנית בצום החמישי) כמעלה זכרה, שאף הוא כאילו גשתקע ואיננו, ואילו חבטת ההשכלה בקירות המסורת עודה רחוקה, אם במעט אם בהרבה, ואך בריה קטנה ומגוחכה כמבשרתה, והחסידות בלבד חוגגת את חגה. אמת, ועזוע

קל של בדיקה עלול למוטט אותו בנין ותיאמו, ואמנם די בהבלטת החירוקים האנכרוניסטיים במהדורה קמאה, כל שכן במהדורה בתראה, המלאה מהם, כדי לעמוד על אותה מלאכת החמיקה, ובמודמן נביא את פרטי הראיות לכך. סימן אחרון: הוודאות האמוניית עשויה כאן באופן, שההשגחה העליונה מלמעלה והביטחה החלוטה בה מלמטה הן כחטיבה אחת, מלוכדה והרמטית, כגג הגת, מלוא חפיפתו, על שניהם, על המסופר ומספרו, על המתואר ומתארו. אבל לעניין המספר והמתאר, הרי ידענו מסיפוריו האחרים, מהם אמנם מאוחרים יותר אך לא רחוקים ביותר, שאותו גג מתפרם והולך, והנפשות היודעות את פרימתו ואף שמיטתו, אף הם יצירי המספר, והן נפשות רבות ושוונות, מהן ניצבות בתוקפה, מהן תלויות ברפיון, כפי שמצינו - מכאן בסיפוריו הקטנים, ביחוד בספר-המעשים דומי: בניסויי-הצדדין ושרטוטי-העראי, ומכאן בסיפוריו הגדולים, כגון "אורה נטה ללון" ודומיו, במסות-המרכז ועלילות הקבע. ובמכוון הזכרתי את "אורה נטה ללון", שהוא, לגודל השיעור והיקפו, מישנה ל"הכנסת כלה", והצד הדומה שבהם הוא מזה - קירבת-המקום, שהרי העלילה מתרחשת, גם פה גם שם, באותם הגלילות עצמם; ומזה - מרחק-הזמן, שאינו דומה דור הנטוע בעולם הבנוי ומבונה מבית ומחוק, כדור המפרפר בעולם מפורר ומתפורר מבית ומחוק, גם אם (או נאמר: ביחוד אם) הוא, מבחינה היסטורית-גיאוגרפית, מצוי באותו חלל עצמו. כבר הזכרתי, כי ר' אליעזר מאיר ליפשיץ, בשמעו, כי עגנון יוצא לתור בקה"ל לות גליציה, הזהיר אותו, לאמור: בוטשאטש תחריב לך את בעטשוטש. אבל דומה, כי אותה הגדרה צריכה בדיקה, כשם שצריכה לה הגדרה אחרת, שיצאה מלפני ברוך קורצווייל, ונתרווחה הרבה, הלא היא הגדרת השיבה המאוחרת וסכנתה, והצד השווה שבשתי ההגדרות האלה טעות, ואפילו בחינת לא היו דברים מעולם - השיבה המאוחרת של הסופר בשנות-העמידה, כמותה כשיבה המוקדמת שלו בשנות-הנעורים, לא היו בתוך חומה בצורה ומבוצרת, אשר תתלונן בה נפש בצורה ומבוצרת, אלא בתוך חומה פרוצה ומפורצת, אשר תתלונן בה נפש חציה חסומה וחציה מפורצת, ומתוך זו וזו נישאת הכמיהה למה שהיה ואיך שהיה. והרי דיה סקירה במה שהמספר שר וסיפר בימי ישיבתו המוקדמת בעירו ללמדך, כי בוטשאטש הרסה את בעטשוטש, עוד בימי ה"וועקער" ו"המצפה" וה"עת" וה"טאגבלאט", וממנה מילט עצמו, ש"י טשאטשקיס, ליפו של שמתה בן-ציון ולתל-אביב של י.ח. ברנר, וכשם שפירסם, בחסותו של זה, את "עגונות", כך פירסם, בחסותו של זה, את "והיה העקוב למישור", כבנות אגדה של מציאות שהיתה.

ה

והשאלה, אם יסודה ומוסדה של אותה מציאות די להם במה שהיו או אפשר להם שיהיו— היא שאלה, ופעמים, ואפילו במכריע, השאלה. ואמנם, סומכו ותומכו של המספר, הוא ר' אליעזר מאיר ליפשיץ, נועז לא בלבד להאמין באותה אפשרות, אלא אף לנסות להעמידה, בתוך המערך של הדור וסבניו, כמציאות רוחנית וחינוכית, ובתוככי ירושלים, וכממילא שאל גם לאפשרות חידושו של אותו יסוד ומוסד, וכממילא-דממילא שאל לאפשרות בניינה של אותה אגדה ולטיב בונה, ותשובתו היא ברוח ההנחה, שהגדרתיה כגריסה מיוחדת של אגדת הוגי המעגל, שנתקיימה בעצם ימינו, ולא על פני אורך של שבעים שנה, אלא על פני אורך של כמאתיים שנה, שהמספר כביכול ישן בהם ולא חש במשבר ובקטע ובגיתוק, שהיו בינתיים, ובהקיצו היה כפי שהיה קודם שנתו, והוא כממשיך המציאות שהיתה.

הנחה זו היתה, בעצם, סלע-המתלוקת שבינינו, שאני ראיתי את המספר ער ומתבונן במה שהוזה, כהיות מספרי-הדור, אם ברדיצ'בסקי אם ברגר, וכבר סיפרתי כי עם פירסום בכור-מאמריי הנזכר, אמר לי ר"א"ם ליפשיץ, בעירוב של תוכחה ושנינה: כל הכותבים על עגנון גונבים מליפשיץ, ואף אתה גנבת ממנו, אלא שהתחכמת ואמרת את ההיפך.

ודומה, כי אותו ההיפך היא-היא האמת, ודעתי אז היא עתה כסברה המקובלת, ואדרבה רבים מבין המבקרים האחרונים, האירוניקו שבעגנון עיקר להם והנוסטלגיקו כטפילה לו, מבלי שיחושו כי כמותם כרבים מבין המבקרים הראשונים, שסדרם היה הפוך, נוהגים כך לפי צרכם שלהם עצמם. ואם לראות את ר"א"ם ליפשיץ כמופת לראשונים, לא ייפלא, כי כבש את המשך כתיבתו על המספר, וגם אם לא כבש את המשך דיבורו עליו, וניצלו הימנו אניקדוטה אחת ואחרת, כגון שעם פירסום "פת שלימה", אמר לו לעגנון: בעצם הוצרכתי לקרוא אותך לדו-קרב, ומהיותך צעיר ממני, היית נוצחני, אך מה ערך לנצחוני של צעיר שגבר על זקן צולע. אבל אם ברצינות— הרי אפילו אותן י"ב שיטיו, שהבטיח להוסיף למסתו, ככוללו אותה במגילת-ספר, לא הוסיף, ולשנים נמצא לו ממשך, הוא משולם טוכנר, שחידש, בדרך אחרת ומקורית— עיקר-הנחתו, היא הנחת התשתית היראית, שנשמרה בו, במספר הזה, בשלימות, בעוד שלא נשמרה אלא במקוטע, ולרוב במהורס, בטופרים בני דורו, באופן שזכה, משום-מה, בנס, שלא זכו בו, משום-מה, אחרים. הדגשתי את ענין ההנחה של אותה זכיה וחילופה בלשון: משום-מה, שאיני יודע, על שום-מה אותה תשתית לא עמדה לו למספר בכל יצירתו, כדרך שעמדה, למשל, לר' זאב יעבץ, ואף לא ברובה, וניסיתי לעורר על הופעה מיוחדת בקו-הגבול בין מלכויות-אדם, במזרחה של אירופה, הוא תחומה של

גליציה, שנתייחדה, בדורו של המספר, בקבוצת סופרים עבריים, שהמשכם ואחריתם בארצנו, וייחוסם בעמידת-כפל, שהיו נטועים גם באורח-אדמה-ימנותא גם בקרקע-המודרנה, כשאין חששת-הניגודים מגעת לאימת הסתירה, כדי פיצוחם; היא החבורה, שאתה מוצא בה את ר"א"ם ליפשיץ ורבי בנימין; את רש"י עגנון ור' מרדכי בן-יחזקאל; את ר' יוסף זליגר ור' אריה טאובר; את ר"א"י ברוור ור' חנוך ילון; וביום העיון על ספרו של דוד כנעני על העליה השנייה העובדת ויחסה לדת ולמסורת, ניסיתי לייחד, על אותה החבורה, את הדיבור (וראה בספרי "ארחות ושבילים", כרך ב', עמ' 70-99), ועוד אקווה לחזור לכך.

1

אבל אלה וכאלה אין בהם כדי לסתור את העובדה, כי לפנינו אדוני כוליותה הטיפולוגית והכרטרולוגית של ציבורי ישראל ויחידיהם במעגל הדורות האחרונים, על משברם ושבירם, ואין אדנות כזאת נקנית מלבר אלא מלגו, ונמצא כי לא בלבד האורה שנטה ללון לפני דורות רחוקים, כדמות ר' יודל, שניטלטל בכמה וכמה קהילות וישובים למן ברוד עד ראטין, וקלט סיפורים מכמה דורות שלפניו, אלא אף האורה שנטה ללון בדור קרוב, כדמות המספר, שבא לשעה קצרה לעיר-ילדותו, גחצבו, איש איש ועולמו, משיתי בוראם עצמו וסביביו. ודאי גלגולה של הנפש הראשונה והרחוקה שלפני דורות בנפש הראשה והקרובה שבדור, והחלפת לינותיו ומלונותיו של זה בלינותיו ומלונותיו של זה, אינה מקרה, כשם שגילגולו של ר' יודל ב"הכנסת כלה", על עולמו הר-חוק והשלם, בנכדו יצחק קומר, ב"תמול שלשום", על עולמו הקרוב והמפורד, אינו מקרה. אבל עצם הגלגולים וההחלפות אומרים דרשונו. ומי שהבחין, שהמספר השאיל מתכונותיו לר' יודל "בהכנסת כלה" הבחין בכך גם בנכדו ב"תמול שלשום", כשם שהבחין בסיפור הגדול שבאמצע, ב"אורח גטה ללון", ולא תמה, אם הבחין בכך גם בסיפור הגדול, שיצא לאור, לאחר פטירת מספרו, ולא יכול היה שלא לציין, מה שציינו כמה וכמה מקרוביו, בהם גם צאצאיו, כי השאל השאיל המספר מתכונותיו וממנהגיו למנפרד הרבסט ב"שירה", אף אם הוא, בכלל הדמויות הנזכרות, המועמד הרחוק ביותר לכך. ולענין סיפוריו הגדולים, שהם סוג מיוחד וכולט ביצירותיו, גם לפי הכוונה גם לפי ביצועה, בדרשת השלמה, והוא הטורסו של סיפור גדול, שנוהג בו כלשון השליט, לשון אג' הלא הוא "הדום וכסא", ועניינו נטיעת עצמו של המספר בלב ההווה המיתית, ההיסטורית, הקיומית, ואפילו אם ניתן לראותו, בסאה לא-מחוקה, כמתחטא בפני עצמו וכמתפנק אצל עצמו, בבחירת הנחתים השמנים והחלקות המסולתות שבקורותו ושביוחסיו, כנתחיו וכחלקותיו שלו